

तर्क

१

स्वस्ति श्री गणेशाय नमः ॥ ॥ मिथ्यापहृष्टिश्चेत्तावेधा यगुरुवद्वनमः ॥ यालानां सुखवोधा यक्रियते
 तर्क संग्रहः ॥ ॥ ॥ इत्यगुण कर्तृ सामान्यविशेष समवायाभावात् सप्त पदार्थाः ॥ तत्र इन्द्रियाणि पृथिव्ये
 गोवाय्वाकाशकल्नदिगात्मनोऽस्ति नैव रूपरसगंधस्पर्शस्तस्यापरिमाणपृथक् संयोगाव
 भागपरत्वापरत्वं गुरुत्व इव त्वस्नेहशब्दुद्भिदुत्पत्तुर्वि
 तिगुणाः ॥ उत्पन्नरागपक्षे पराकुञ्चनप्रसारणागमनानि पंचैव कर्माणि परमपरत्वेति द्विविधं स
 मान्यम् ॥ नित्यं पृथक् नित्यो विशेषास्त्वेनन्तास्वतन्मवागस्येकस्वत्वा ॥ अभावश्चतुर्विधः ॥ प्रागभाव
 प्रध्वसाभावोऽसत्ताभावोऽन्योन्याभावश्चेति ॥ तत्र गंधद्वितीयधिवी ॥ साद्विधा नित्याः नित्याश्च नित्या
 परमाणां रूपाः ॥ अनित्या कार्यरूपा पुनस्त्रिविधा ॥ शरीरेन्द्रियविषयभेदात् शरीरमस्य द्वादिताम् इन्द्रि
 यगंधग्राहकं प्राणा नासाश्चर्त्तुर्विधवोऽप्यर्थादिशीतस्पर्शकल्पभावात् ॥ ताश्च द्विधा नित्याः अ

तसरेण

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

१

रामः

१

वि
न्य
- ४४

नित्यम् ॥ अनिपरमाणुरूप ॥ अनित्यकार्यरूप ॥ पुनरत्र विधौ ॥ शरीरेन्द्रियविषयभेदात् ॥
शरीरं कण्टालोके ॥ इन्द्रियं स्पर्शग्राहकं रसनाजि ॥ कायवर्ति ॥ विषयसहितसमुदाह ॥ ३ ॥ अस्पर्शव
र्तिज ॥ तच्च द्विधं नित्यमनित्यम् ॥ नित्यं परमाणुरूप ॥ अनित्यं कार्यरूप ॥ पुनरत्र विधौ ॥ शरीरेन्द्रि
यविषयभेदात् ॥ शरीरमाह्निपलोके प्रसिद्धं ॥ इन्द्रियं स्पर्शग्राहकं चक्षुः कान्तारग्रवर्ति ॥ वि
षयश्चतुर्विधः ॥ भौतद्विद्योर्ह्याकरजभेदात् ॥ भौतं वक्ष्यादिकं ॥ अविधनैर्द्विभ्यविद्युदादि ॥ भुक्त
स्पर्शपरिणामहेतुर्जोर्ह्यम् ॥ आकरजं सुवर्णदि ॥ रूपरहितस्पर्शवान्वायुः सच्चिद्विधः ॥ नित्यो
नित्यम् ॥ नित्यपरमाणुरूप ॥ अनित्यकार्यरूप ॥ पुनरत्र विधौ ॥ शरीरेन्द्रियविषयभेदात् ॥ शरीरं वा
युलोके ॥ इन्द्रियं स्पर्शग्राहकं त्वकं सर्वशरीरव्यापि ॥ विषयो दृष्ट्यादिकं पहेतु ॥ शरीरान्नसंचा
रिवायुः प्राणाः ॥ सप्तकोष्णपाधिभेदात् प्राणापानादिसंश्लेषे ॥ शब्दगुणानाकाशात्तच्चैकं विभुर्नित्यं च ॥

वक्ष्यामि

अनक्षेत्रक्षरागमनम् आते व्याप्तिः यथा गोपृङ्गुत्वम् लक्ष्ये कदेशु वृत्तित्वम् अन्वयः

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

तर्कः

२

अनित्यादिव्यवहारहेतुः कालः। सचैको विभुर्नित्यश्च। प्राच्यादिव्यवहारहेतुर्दिकः। सचैकानित्याविभोच
ज्ञानाधिकरणमात्मा सच्चिविधः। परमात्मा जीवश्च तत्रेश्वरः सर्वज्ञः परमात्मा एकस्त्वार्जो प्रतिशरी
रभित्तो विभुर्नित्यश्च। सुरबाहुपलञ्चिसाधनतिन्द्रियमन्त्रः। तच्च प्रत्यात्मनि यतत्वादनन्तमण्यं रूपं नित्यं
वाचधुर्मात्रग्राह्यो गुरो रूपं तच्च अक्षनीलपीत रक्तहरितकपिशचित्रभेदात्सप्तविधम्। पृथिवीज
लने जीवन्ति तत्र पृथिव्या सप्तविधः अभास्वरं शुक्लं जले अक्षुभास्वरं तेजोसिं रसनग्राह्यो गुरो रसः।
सच मधुराम्ललवणकटुकवायुतिक्तभेदात्पञ्चविधः। पृथिवीजलवृत्तिः। पृथिव्या पञ्चविधः। जले मधुर
एकद्वाराग्राह्यो गुरो गन्धः सच्चिविधः। अरनिरसुरभिश्च। पृथिवीमात्रवृत्तिः। त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यो
गुरो स्पर्शः सच्चिविधः। शीत उष्णानुष्णाशी भेदात् पृथिव्यग्नेर्जो वायुवृत्तिः तत्र शीतो जले शुद्धस्तेज
सि। अजुष्णाशीतः पृथिवीवायो। स्यादिव नुष्टयं पृथिव्या पाकजं अन्नं पचं। अन्यत्र पाकजं नित्यम

त

आदर

तकः

३

विशुष

लमात्रवृत्तिः। औचक्राद्यो गुराणां द्वाभ्यां काश्चात्मात्रवृत्तिः। सृष्टिविधः। ध्वन्यात्मको वर्णात्मक
 येति ध्वन्यात्मको भेदादौ वर्णात्मकः सः सः तभाषारूपः। सर्वव्यवहारहेतुर्गुणो बुद्धिः साद्विधा। स्मृ
 तिरनुभवमस्य संकीर्णजन्यज्ञानं स्मृतिः। तस्मिन् ननु भवः। सद्धिः। पथार्थोऽन्यपथार्थश्च तद्वृत्तितत्त्वा
 कारकानुभवोपपत्त्यर्थः। सेवप्रमेतुच्यते तदभाषवृत्तितत्त्वाकारकश्चाप्यपथार्थः। पथार्थानुभवश्च पूर्व
 धः। प्रत्यक्षानुमितिशास्त्रमेतत् तत्करणमपि चतुर्विधं पत्त्यज्ञानुमौनोपमानादभेदान् व्यापारवत्
 असाधारणकारणकारणं तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको व्यापारः। अजन्यथासिद्धः कार्यनियत
 वृत्ति कारणं कार्यप्रागभाषप्रतियोगि कारणत्रिविधं समवायिसमवायिनिमित्तभेदान् यत्सम
 वेतं कार्यमुपधत्ते तत्समवायिकारणं। यथा तत्तव पदस्य पदश्च स्वगतं रूपं हि। कार्ये तत्कारणेन वा
 स्मैकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सति कारणमप्यसद्विधिपिकारणं तथा तत्तुल्ययोगः पदस्य तत्तुल्यपदस्य

तु

यत्समवेतं कार्यं उपधत्ते तत्समवायिकारणं तत्रातन्त्रं जनकी द्वितीयमाभाषं तन्नीयं स्यात्

Jagannath Bhattarai Collection, Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

असाधारणकारणकारणं तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको व्यापारः। अजन्यथासिद्धः कार्यनियत
 वृत्ति कारणं कार्यप्रागभाषप्रतियोगि कारणत्रिविधं समवायिसमवायिनिमित्तभेदान् यत्सम
 वेतं कार्यमुपधत्ते तत्समवायिकारणं। यथा तत्तव पदस्य पदश्च स्वगतं रूपं हि। कार्ये तत्कारणेन वा
 स्मैकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सति कारणमप्यसद्विधिपिकारणं तथा तत्तुल्ययोगः पदस्य तत्तुल्यपदस्य

रामः

शक्तिः

詩

6

र्थ

निकर्षः। श्रोत्रसमवेतेशब्दे शब्दत्वस्य समवायात् अभावप्रत्यक्षे विद्येयपरां विष्णुभावं सा
निकर्षः। घटाभाववद्गुणमिमत्रचक्षुःसंयुक्ते भूतले घटाभावस्य विशेषणत्वात् एवं सन्निकर्षपक्ष
जन्यज्ञानेन तत्पक्षस्य तत्करणा मिद्विद्यन्तः। तस्मादिदं यत्प्रत्यक्षप्रमारा मिति सिद्धम् अनुमितिकरणा
मनुमानम्। परामर्शजन्यज्ञानमनुमितिः। व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः। यथा वरुणा व्याप्यधू
मवान् यत्पर्वतश्चिज्ञानं परामर्शः। तज्जन्यपर्वतो वरुणमिति ज्ञानं अनुमितिः पक्षधूमस्तत्राग्निरिति
साहचर्यनियमो व्याप्तिः व्याप्यस्य पर्वतादिव नित्यं पक्षधर्मता। अनुमानं द्विविधं स्वार्थपरार्थे चेति
स्वार्थस्वानुमितिहेतुः। तथा हि स्वयमेव भूयो दर्शनेन यत्र धूमस्तत्राग्निरिति महानसादौ व्याप्तिरिति
त्वा पर्वतसमीपगतः। तद्गुणे चास्मौ संहितान् पर्वते धूमे पश्यन् व्याप्तिस्मरति यत्र धूमस्तत्राग्निरिति
तदनंतरं वरुणा व्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानमुत्पद्यते अयमेव लिङ्गपरामर्श इत्युच्यते तस्मात्पर्वतो व

हेतुसमानाधिकारः

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

[illegible]

तर्क

५

य६

न६

मूके व नयि यथादोभिधेय प्रमेयत्वात् पदवादिनि अत्र प्रमेयत्वाभिधेयत्वोपपत्तिरेकव्यतिर्नासि
 सर्वस्य प्रमेयत्वाभिधेयत्वाच्च व्यतिरेकमात्रव्याप्तिके केवलव्यतिरेके यथा पृथ्वी इत्येवमो
 मिधेते गधवत्वात् यदि नरेभ्यो न मिधेते न तद्गधवत् पथा जलं न चेयं तथा तस्मान्न नथे
 ति अत्र दूधवत् तादितरभिन्नमित्यन्त यदृष्टा ज्ञोतास्ति पृथिवी मात्रस्य पक्षत्वात् स हि ग
 साध्यवात्पक्षः यथा धूमत्वे हेतौ पर्वतः। निश्चितसाध्यवात्सपक्षः। यथा तत्रैव महानस रतिवनि
 श्रितसाध्याभाववान्विपक्षः। यथा तत्रैव रुद्धः सव्यविचारविरुद्धसम्युत्तिपक्षाज्जिह्वाधिताय
 च हेत्वाभावाः। सव्यविचारो नैकान्तिकः। सत्रिविधः। साधारणाः साधारणाः उपसंहा
 रिभेदात् तत्र साध्याभाववद्वतिः साधारणो नैकान्तिकः। यथा रत्नो यस्मिन्नात् प्रमेयत्वादिनि
 प्रमेयत्वस्य वत्त्वभाववति हेतुविद्यमानत्वात् सर्वस्य पक्षव्यावृत्तौ साधारणाः। यथा शब्दो नि

रामः

५

नित्यशब्दत्वात् शब्दत्वे हि सर्वेभ्यो नित्येभ्यो व्यावृत्तं शब्दमात्रमिति। अन्यथ व्यतिरेकदृष्टान्तर
 हि तो उपसंहारी पथा सर्वमनित्यपत्तेयत्वादिति। अत्र सर्वस्यापि पक्षत्वाद् दृष्टान्तो नास्ति सा
 ध्याभावव्याप्तेरुक्तिर्विरुद्धः। यथा शब्दो नित्यः। कृतकत्वादिति। कृतकत्वेनित्यत्वाभावेन अनि
 त्यत्वेन व्याप्तं साध्याभावसाधकहेतुं न रयस्य संसत्पत्तिपक्षः। यथा शब्दो नित्यः आवरात्वात्
 शब्दत्ववत्शब्देऽप्रतिपक्षकार्यत्वात् यद्वदिति अस्ति द्विस्त्रिविधः। अथासिद्धः स्वरूपासिद्धो
 व्यापत्वासिद्धश्चेति। अथासिद्धो यथा गगनारविंदसंराभिः। अत्र विंदत्वात् सरोजं रविद्वयदि
 ति अत्र गगनारविंदं माश्रयः सचनास्तेव स्वरूपासिद्धो यथा शब्दः प्रमेयः। चाक्षुषत्वादिति अ
 त्र चाक्षुष्येहेतुः सवशब्देनास्ति शब्दस्य आवरात्वात्। तो पाधिको व्यापत्वासिद्धः साध्या
 व्यापकत्वे सति साधना व्यापक उपाधि साध्यसनाधिकरणत्वात् ताभावापत्तिर्योगित्वं साध्य

नर्कः

६

६

व्यापकत्वं सातवन्निष्ठात्पताभावेनियोगित्वेसाधनाव्यापकत्वं। पर्वतो धूमवान्वाहिनत्वापि
 त्रज्जाई धनसंयोगउपाधि। यथाहि पत्रधूमस्तत्राई धनसंयोगइति साध्यव्यापकता॥
 यत्रवारिस्तत्राई धनसंयोगइति नास्ति। अयोगोत्तके अई धनाभावात् स्वसाध्यव्यापकत्वे
 सति साधनाव्यापकत्वाई धनसंयोगउपाधि। सोपाधिकत्वात्वाहिनत्वं व्याप्यत्वासिद्धं। पर
 त्पसाध्याभावः प्रमाणेन निश्चितः सबाधितः। यथावारिरनुहन्। इत्यत्राहिति। अत्रानुहत्त्वसा
 ध्याभावउल्लेखः॥ त्वं गिदियप्रत्यक्षेरागद्यतइति वाधितत्वं। व्याख्यातमनुमानतु उपमि
 तिकरणा उपमानं संज्ञासंज्ञिसंबंधज्ञाने उपमिति। तत्करणा सादृश्यं ज्ञानं तथाहि कश्चि
 द्भवयद्रादार्थमजानन् कुतश्चिद्वारणपकं पुरुषाज्ञे सदृशो गवयइति श्रुत्वा वनगतो वा
 व्याप्यं रमन् गोसादृश्यविशिष्टं पिं पश्यति तदनंतरं जयंगवयशब्दावयत्तुपमिति रत्नघने

रामः॥

६

तु३

यो४

॥ व्याख्यातमुपमानां आह्वाक्यं शब्दः ॥ आप्तोयथार्थवक्ता वाक्यं पदसमूहः ॥ यथागमानये
 निजैः पदं अस्मान् प्रहारयन्तर्थावोद्भवश्चिद्वरसंकेतः शक्तिः ॥ आकांक्षायोग्यतासन्निधि
 श्चवाक्यार्थज्ञानहेतुः ॥ पदस्य पदान्तरं ध्वनिरेकपुन्युक्तान्वयानुभाक्त्वमाकांक्षा अर्थावा
 धोऽप्यता पदानामविलंबेनोच्चारणसन्निधिः ॥ आकांक्षादिरहितं वाक्यं प्रमाणं यथागौर
 म् ॥ प्ररुषो हस्तिनिपदानिनवाक्य आकांक्षादिरहात् अस्मिन्सिद्धेति नवाक्यं ॥ योग्यता
 विरहात् प्ररुषे प्ररुषेऽसहोच्चारितानि गमानयेत्यादिपदानिनप्रमाराणाम् सन्निध्याभावा
 त् वाक्यद्विविधं वैदिकं लौकिकं च ॥ वैदिकं श्रीश्वरेऽस्त्यात्सर्वप्रमाराणामेव लौकिकं तु आ
 प्रोक्तप्रमाराणाम् ॥ अन्वयप्रमाराणाम् वाक्यार्थज्ञानेशाब्दज्ञानेन तत्करणां शब्दः ॥ यथा नुभवो निरुपि
 तः ॥ अथ यथार्थानुभवसिद्धिविधः संयुविपर्ययतर्कभेदात् एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धानां धर्मवैशि

म०

थो२

नर्कः

७

द्यज्ञानं संप्राप्य यथास्थादाहर्षादुत्सवो वेति मिथ्याज्ञानविपर्ययः। यथा अन्ताविहं रजनमि
 ति। वाप्यारोपेण व्यापकारोपरतर्कः। यथा यदि वरिर्न स्यात्तर्हि धूमो न स्यादिति स्मृतिरपि
 पथार्था अयथार्था च प्रमाजन्त्या यथार्था॥ अप्रमाजन्त्या अयथार्था सर्वेषामनुकूलवेदनी
 पंमुखे। प्रतिकूलवेदनी पंदुःखम्। स्थाकात्मः। क्रोधोदेषः। क्षतिः प्रयत्नः। विहितकर्मजन्यो
 धर्मः। बुद्धिर्हयोद्यज्जवात्तमात्रगणाः। बुद्धिश्चाप्रयत्नः। निमित्ताश्चानित्ताश्चानित्ता ईश्वर
 स्य अनित्ता जीवस्य संस्कारश्चिविधः। वेगो भवेनास्थितिस्थापकश्च वेगारब्धः पथिव्यादि च
 उच्यते मनोवृत्तिः। अजुमं वजन्त्या स्मृतिहेतुभूतो भावता सा चात्मभाववृत्तिः। अन्यथा कृत
 स्य पुनस्तादृगवस्था पादकस्थितिस्थापकः। घटादिपथिवीवृत्तिः। चलनात्मकं कर्म। बुद्धिर्दे
 शसंयोगहेतु रक्षेपरागम्। अ बोदेशसंयोगहेतु रक्षेपरागम्। शरीरसंस्कृष्टदेशसंयोग

अविहितकर्मजन्यो धर्मः। ५

लि१

रामः
७

तर्क
८

हेतुराकुंचनम् विप्रकृष्टदेशयोगेनु प्रसारम् अन्यत्सर्वगतं नित्यमेकमनेन
गतं सामान्यम् इव गुराग कर्म धृतिः परं सत्ता अपरं इव त्वादि नित्य इव न यो व्यावर्तका
विशेषा नित्यसंबंधः समवायः अयं न सिद्ध धृतिः ययोर्ध्वोर्मध्ये एकमविनारपमपरमि
तमेवावतिष्ठते कल्पनिष्ठमेतावेयुतसिद्धौ अवयवावयविने ॥ अरागुरागिनौ क्रिया क्रिया
पन्नो जातिव्यक्ति विशेष नित्य इव चेति अनाहिसान्न प्रागभावः उत्पत्तेः पूर्वकार्यस्य सा
हिरनजप्रधंसाभावः उत्पत्पनन्तरं कार्यस्य त्रैकालिका भावो जपंताभावः यथा भूतले घटो
भास्तीति नादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताको न्योन्याभावः यथा घटः पटो नैति सर्वसाम्यदा
र्थानां यथा यथमुक्ते धेवपदार्थे व्यन्ताभावात्सप्तैवपदार्था इति सिद्धं क रणाद्व्यापमनयोर्वा
लभ्युत्पत्तिहेतवे अन्तर्भेदेन विदुषारचितस्तर्कसंयहः ॥ ५ ॥ निष्प्रविबुधकरागलकारात्तलभम् विरचित

सागरिणीस्य तनया पोतुः कः अनेह च निशानमनुः

52

॥ नर्क संग्रह ॥

This PDF you are browsing is in a series of several scanned documents containing the personal collection of Jagannath Bhattarai ji from Kathmandu, Nepal.

CV:

Jagannath Bhattarai

Date of Birth: 31 December 1960

Place of Birth: Kathmandu, Nepal

Address: Nagarjun (Ramkot), Kathmandu

Educational Qualifications

Bachelor of Science (B.Sc.) – Major in Biology

Master's Degree – Sociology & Anthropology

Shastri (Ongoing) – Balmiki Vidyapeeth

Professional Experience

Government School Teacher (Madhyamik Pratham Shreni)

Taught at Secondary Level (Madhyamik)

Taught at Higher Secondary Level (Uchcha Madhyamik)

Served as Head Teacher

Led academic and administrative development

Strengthened institutional performance and student outcomes

Areas of Interest

Sanskrit Vyakaran

Spiritual & Philosophical Studies

Educational Leadership

Digitization by eGangotri Trust

Funding by MIDF, New Delhi